יפעת מידע תקשורתי דרך מנחם בגין 96-98 (לשעבר דרך פ"ת) תל אביב 67138 טל. 03-5635050 פקס. 03-5617166

91835149-0	11/10/2024	הארץ - תרבות וספרות	עמוד 6	1	26.01x51.05
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

להיות אומּנת קטנטונת בפינה ערבית היא הגבלה של רוח היהדות

שטפן צווייג התנגד נחרצות לציונות ועם זאת בחר דווקא בספרייה הלאומית שבירושלים כדי להפקיד בה את אוסף המכתבים שלו. אפשר שסבר שבשעה שיורדת החשיכה על אירופה מוטב לו לסמוך על יהודים בני חוג התרבות שלו שעזבו את היבשת כדי להציל בעזרתם אוצר תרבות אירופי

משה צימרמן

שטפן צווייג, מכתבים על יהודים ויהדות, ערך וכתב מבואות והוסיף הערות: שטפן ליט, הוצאת כרמל, 2024, 286 עמודים

"טיילתי ליד השדרה השלישית בניו יורק", מספר ההומוריסט היהודי־הונגרי ג'ורג' מיקש בספרו "חוכמה לזולת", שיצא לאור ב־1950, תריסר שנים לאחר שהעתיק את מושבו ללונדון, "ואיש קטן ופטפטן החל בשיחה עמי. מקץ כמה דקות העיר בקול: 'אני יהודי'. 'בסדר', השבתי, 'אין צורך להתרגז'. 'אני יהודי' הטעים שוב, 'אני גאה להיות יהודי'. 'למה?' שאלתי. 'תמיד הייתי גאה להיות יהודי', אמר. 'הבנתי', השיבותי, 'אבל מדוע?'. הוא שקל את הענין והכריז לבסוף: 'אני סבור שזה כך. אני גאה להיות יהודי, כי אלולא הייתי גאה, עדיין הייתי נשאר יהודי'".

סצינה זו עלתה בזיכרוני אגב קריאה באוסף מכתבים מאת שטפן צווייג שיצאה באחרונה, "על יהודים ויהדות". צווייג, גם הוא יהודי יליד האימפריה האוסטרו־הונגרית, בן הדור הקודם לשל מיקש, התלבט בשאלת הזהות היהודית באופן המיוחד לי־לידי האימפריה הרב־לאומית ההבסבורגית. אף הוא קבע את מושבו בלונדון ב־1938, בצל מה שחולל הרייך השלישי במרכז אירופה והמבחן חסר התקדים שבו העמיד את היהודים. למותר להזכיר, צווייג, הסופר הפורה והמפורסם, כיוון את הנובלות, הרומנים והמחזות שכתב לנושאים אוניברסליים ולקהל הבינלאומי ותורגם בהתאם לשפות רבות. גם קוראי העברית קראו סמוך להופעתם בשפה הגרמנית את "שעות הרות גורל", "מכתב מאלמונית", "אמוק" ועוד, כמו בכל מקום אחר בעולם.

הנושא היהודי היה, במידה ונמצא, לרוב בחזקת נקודת מוצא למסר אוניברסלי, בינלאומי. אפילו הסיפור על "המנורה הטמונה", גלגולי מנורת המקדש שכתב ב־1936, אינו בהכרח סיפור יהודי כפשוטו. אבל כמו שחש כל מי שקרא את ספרו המפורסם של צווייג "העולם של אתמול", העניין היהודי, גם אם לא היה מרכזי, לא היה זניח אצלו וראוי לתשומת לב רבה דווקא ברטרוספקטיבה המתייחסת למסרים הכלל־אירופים, האוניברסליים, של יצירתו. ואכן, המכתבים שבאסופה מאירים היטב את הקשר שבין צווייג היהודי והאוניברסלי.

המכתב של צווייג שהציף בזיכרוני את הסצינה של מיקש על הגאווה היהודית נכתב בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה אל מרטין בובר: "לעולם לא ארצה לבגוד בה", ביהדות, "איני גאה בכך משום שאני דוחה כל גאווה על עשייה שבה איני יכול להתהדר. באותה מידה איני גאה בווינה אף שנולדתי בה... הגאווה בהשתייכות יהודית, שליה אני מרבה לקרוא, נראית לי כמו חוסר ביטחון גלוי לעין, ולמעשה היא ביטוי של פחד, של רגש נחיתות הפוך". צווייג נדרש לאמירה זו לאחר שבובר ביקש ממנו לתרום לכתב העת החדש שיסד, "היהודי", Der Jude. השנה היתה 1916 והמסר שביקש להעביר לבובר ולעולם כולו היה: "העובדה שאני יהודי אינה לנטל עלי, היא אינה מלהיבה אותי, לא מייסרת אותי ולא מייחדת אותי". במלים אחרות, אין בכוונתו להפוך את היותו יהודי לאתגר, ובוודאי לא לחבר לזהותו זו לאומיות יהודית ("היהדות כבית סוהר", הוא קורא לזה, עמ' 44–45), ולוותר על הגדרת זהותו כאזרח העולם. הוא לא שש אפוא להשתתף במפעל לאומי־יהודי ונמנע לפיכך מלפרסם בעיתונו זה של בובר, הגם ששמר על קשרים אמיצים עמו גם להבא.

מכתבי צווייג מספקים למי שמבקש ללמוד על עמדותיו בענייני יהודים ערך מוסף נכבד על מה שמספקים חיבוריו שיצאו בדפוס (כולל ספרו "העולם של אתמול" שאליו נתייחס להלן). "נדמה לי שזו חליפת המכתבים המעניינית ביותר של ימינו", כתב לשמואל הוגו ברגמן בדצמבר 1933 כאשר ביקש להפקידה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים שבניהולו (עמ' 175). בין הנמענים של מכתבי צווייג אכן מצויים רומן רולאן, איינשטיין, פרויד, הרצל, תומס מאן, ג'יימס ג'ויס ועוד, אם להזכיר כמה מהבולטים שבהם.

מדוע בחר דווקא בספרייה שבירושלים כדי להפקיד בה את אוסף המכתבים? על כך לא מצא גם עורך הספר שלפנינו תשובה במקורות. אפשר שזו היתה דרכו של צווייג להתחבר לארץ ישראל כמרכז יהודי של תרבות אוניברסלית ברוח פרק ב' בספר ישעיהו, ואפשר שסבר שבשעה שיורדת החשיכה על אירופה (לכך היה מודע היטב מאז 1933) מוטב לו לסמוך על יהודים בני חוג התרבות שלו שעזבו את היבשת כדי להציל בעזרתם אוצר תרבות אירופי. מה שידוע הוא שב־1939 כבר חשש שמא טעה, "מי יודע אם ביום מהימים לא תהפוך אוניברסיטה זאת [העברית] לערבית" (עמ' 140).

האסופה המדוברת חורגת גם מעבר לעיזבון המקורי ויש בה מכתבים מארכיונים אחרים ומכתבים שהגיעו מידיים פרטיות. קוראי "יקינתון", עיתון היקים בארץ, התוודעו לכמה מהם כבר לפני 15 שנה וקוראי "הארץ" במדור זה (מאמרו של עופר אדרת) לפני שמונה שנים. אכן, מגוון הנמענים הנרחב והקריאה בספר מספקים פרספקטיבה רחבה ומבט מעמיק לשאלת היהודים על־פי צווייג ולסוגיית יחסו ליהדות. לא סתם זכתה האסופה, כשיצאה לאור בשפה הגרמנית לפני ארבע שנים, להתייחסות נרחבת ואוהדת בדפי הפיליטון של שלושה מתוך ארבעת העיתונים היומיים הכלל־ארציים הגרמניים.

לאן חותרת זהותו היהודית הבהיר צווייג בשרת מכתבים לבובר שנכתבו כבר במחצית השנייה של מלחמת העולם הראשונה: "מעולם לא הרגשתי כה חופשי עם היהדות שבקרבי כפי שאני חש בימים אלה של אמונת השווא הלאומנית... מעולם לא רציתי שהיהדות תשוב להיות לאומה ותשפיל את עצמה בפני המציאות התחרותית... אני אוהב את הגולה ומתייחס אליה בחיוב... כשליחות כל עולמית וכלל אנושית" (עמ' 47–48). זו כל התורה על רגל אחת. לנוכח הסכנות של הלאומנות שנחשפו במלחמה הוסיף, "אני אסיר תודה ליהדות על שאיפשרה לי אותו חופש על־לאומי... חופש מן הטירוף בעולם קנאי". "בהתנגשות בין האומות [מצא צווייג רק] הבל וסכלות". היהדות, כך סבר, מגלה ש"קהילה יכולה להתקיים גם בלי אדמה, רק באמצעות דם ורוח, רק בזכות המלה והאמונה" (עמ' 51–53). "הגדולה של היהדות היא בעל־לאומיות שלה", הזכיר למכותב אחר (ונניח לרגע את המרנח דם שהוא עושה בו שימוש במקביל לבובר בלי לשער מה יעלה בגורלו אחרי המלחמה).

ובמה שנוגע למימוש הציונות בארץ ישראל כתב לבובר, "ההתכנסות [בארץ ישראל] תוביל לפיצוץ עצמי... פלשתינה עשויה להיות סוף פסוק" (עמ' 59). מהדברים האלה אנו למדים שאפשר היה כבר לצפות במהלך מלחמת העולם הראשונה לא רק את יציאת שר הלאומנות מהבקבוק באירופה בכלל אלא גם את הסכנות שטומנת בחובה הלאומיות היהודית. בעיני בובר לא נשאה עמדתו המתנכרת לציונות של צווייג חן, שהרי בובר היה נציג של לאומיות יהודית מתונה, שכתב במפורש בעיתונו ב־1919 שהשאלה האמיתית היא "אם תהיה ארץ ישראל [הציונית] טבורה של האנושות או מעין אל־בניה יהודית".

צווייג, חשוב לדייק, לא התכחש לקיומה של אומה יהודית אלא הגדיר את מהותה במנוגד להגדרת הציונות. זאת בלי לנקוט עמדה עקרונית אנטי־ציונית. הסתירה ביחס לציונות נעוצה עוד בראשית הקריירה של צווייג, מהימים שבהם כתב את הדיסרטציה על ההיסטוריון הצרפתי איפוליט טֶן ולמד להכיר מקרוב, בווינה, את תיאודור הרצל. בספרו האוטוביוגרפי "העולם של אתמול" תיאר כיצד הציע לו הרצל עבודה בעיתונו. הרושם שהשאיר הרצל, מנהיג ההמונים הטבעי, על צווייג היה עצום ("נדמה כמו שייה מן המדבר") אך התנהלות הקבוצה שסביב הרצל יצרה ניכור מהתנועה הציונית ואת דחיית ההזמנה להצטרף למערכת הפיליטון של העיתון הווינאי.

לימים, במכתב לסופר צעיר שביקש להתיישב בארץ ישראל (1922), קבע צווייג, שקרא אז בזיכרונות הרצל, "מה גדול היה הרעיון, כה טהור, כל עוד היה כולו חלום, נקי מפוליטיקה", אך התרה בו שלא להיות לציוני "משום הגועל שתוקף אותך לנוכח העולם הגרמני הזה, לא בשל טינה שמבקשת מוצא בבריחה" (עמ' 117). מתברר שב־1930 שקל צווייג לא רק ביקור בארץ אלא גם כתיבת רומן אפי על פלשתינה החדשה. אבל גם כאשר היה ברור לאחר עליית היטלר לשלטון שיהודים צריכים לעזוב את מרכז אירופה התנגד להגירה לכיוון ארץ ישראל כבחירה יחידה משום שהחלטה כזאת מאשרת את "החשד הכבד ביותר של אויבי היהודים, שבכל מדינה הם רק נטע זר" (עמ' 213).

כבר כשנגמרו מלחמת העולם הראשונה וצרותיה מיהר צווייג להבחין באיומים החדשים על מציאות היהודים בתפוצותיהם. הוא הודה באוזני בובר שהוא "שופט מתוך דאגה לגורל האומה היהודית, שבימים אלה חשובה לי בדיוק כמו זו הגרמנית" (עמ' 65). הפחידה אותו העובדה שיהודים מילאו תפקיד בולט בשלב המהפכות בתום המלחמה ועוררו עליהם את חמתם וקנאתם של מי שחיפשו שעירים לעוזאל על המפלה המשותפת של גרמניה ואוסטרו־הונגריה או על שאר תחלואיה של אירופה. מכאן פנייתו אל בובר בבקשה לארגן עצומה של יהודים ש"לא להדחף עכשיו לקדמת הבמה".

נראה היה לו שדווקא ציוני כבובר יתמוך בקריאה כזאת ללא היסוס, אבל הוא לא שינה מדעתו על הציונות גם עתה, בשלב יישום הצהרת בלפור: תפקידה הפוליטי של הרוח היהודית הוא "עקירת הלאומנות בכל הארצות", אשר על כן הדגיש, "אני דוחה גם את הלאומנות היהודית". להיות "אומנת קטנטונת בפינה ערבית", כתב שעה שהתנהלו הדיונים על המנדט הבריטי בארץ ישראל, היא הגבלה של רוח העולם היהודית. על אמירות כאלה חזר לא רק במכתבים לבובר. ברוח זאת הקדיש מאמץ להוצאת אנתולוגיה עברית שבה ראה את "השליחות האירופית שלנו", היהודים. מפעל זה ניזום על רקע מה שפירש כ"עוצמה יצירתית" שמפתחת היהדות בגולה דווקא בתקופה זו.

צווייג מתגלה במכתביו, ככל שמדובר בגורל היהודים במרחב הגרמני, כמשקיף רחוק מנאיביות. לא זו בלבד שניבא בראשית ימי רפובליקת ויימאר שהיהודים יהיו קרבן לתחושות התסכול של אחר המלחמה, הוא לא טיפח אשליות משעלה היטלר לשלטון. "המשחק אבוד לעשר השנים הבאות", כתב. מהעם הגרמני ממילא לא ציפה לישועה, שהרי "זן חדש של הבטחות משיחיות" השתלט עליו (עמ' 157). יתר על כן, די היה בחמישים יום מעליית היטלר לשלטון כדי שיקבע במכתב למו"ל שלו בארה"ב, "בגרמניה מתרחשת עכשיו השמדה חומרית ומוסרית של היהדות" (עמ' 145).

העובדה שהעולם התרגל לרדיפת יהודי גרמניה, "כמו חמור המתרגל למלקות", דיכאה אותו. בה־בעת קלט היטב את האסטרטגיה הנאצית "לייצא את הבעיה היהודית אל מעבר לגבולות גרמניה" (עמ' 177), למרות שלא הכיר את מסמכי משרד החוץ הגרמני (המוכרים לי היטב) שהתבטאו בלשון זו כאשר חתרה מדיניות החוץ לדחוק את היהודים לא רק מגרמניה אלא מכל ארצות העולם.

שנתיים טרם פרוץ מלחמת העולם השנייה הוא התרה בסופר הגולה מגרמניה ארנולד צווייג, שכבר גר בחיפה, שעוד מעט יצטרכו שניהם להניח את הקולמוס מחמת האסון, "שכן אף דמיון ספרותי לא יוכל לתאר את הקורות את עמנו" (עמ' 238). האנשלוס (סיפוח אוסטריה לגרמניה במארס 1938) שיכנע אותו לא רק ש"כל העולם השתגע" אלא, כך כתב לשלום אש, גם שהעזרה הטובה ביותר ליהודי אוסטריה תהיה מעתה חלוקת רבבות בקבוקי רעל, שהרי "החל שם רצח עם"! "למה שמתרחש בווינה אין אח ורע בהיסטוריה היהודית", שח לארנולד צווייג (עמ' 247–248). יומיים טרם פרוץ מלחמת העולם השנייה כתב מעיר הנופש באת שבאנגליה, "הנורא מכל במלחמה הזאת יהיה גורלם של היהודים בשעה שגרמניה תפלוש לפולין".

ועם כל זאת השתדל רואה השחורות להימנע מפעולה בעלת גוון פוליטי מופגן שתפגע בפעילותו כסופר אפילו לאחר עליית הנאצים לשלטון. "נהפכתי לזהיר", לאיש שסבר שכתיבת ספרים טובים היא הדרך שלו להלחם בהיטלר. ב־1933 עוד שקל אם לפעול למען קבלתו לאגודת הסופרים הגרמנים בחסות משרדו של גבלס. ההיסוס נבע לאו דווקא מעצם היות רעיון זה פסול מלכתחילה (ספריו הלא נשרפו בטקסי השרפה הנאצים במאי 1933), אלא מתחושת העלבון על שיצטרך להגיש טופס בקשה כמו כל אישעט מתחיל. וכאשר התקיף גבלס בפומבי אמירה של ארנולד צווייג היה חשוב לו לפעול להסרת החשד שמדובר בו, בשטפן צווייג. גם שיתוף הפעולה עם הקומפוזיטור ריכרד שטראוס (ששימש מ־1933 גם ראש אגף המוסיקה מטעם משרדו של גבלס) בכתיבת האופרה "האשה השותקת" הטריד אותו יותר בגלל ניסיונות המשטר ללחוץ על שטראוס להתנער מהשותפות הזאת (ויש לומר לזכות הקומפוזיטור שהעז להתנגד לרעיון זה) מאשר עקב עצם שיתוף הפעולה עם המשטר.

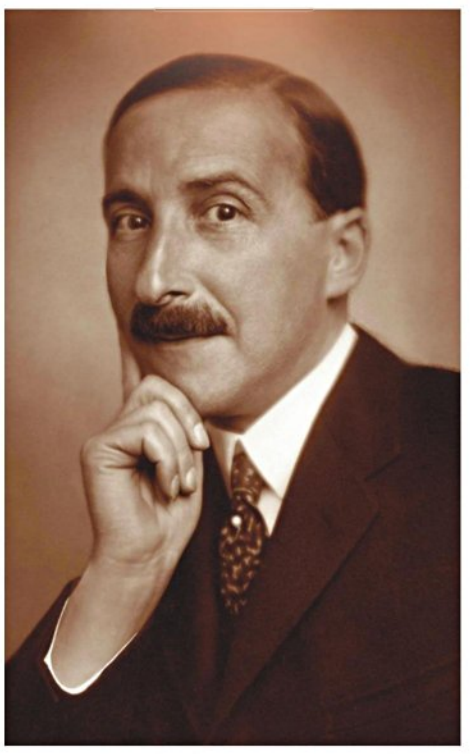

שטפן צווייג צילום: Imagno / Getty Images

אבל לברוח מגורלו כיהודי לא יכול, וכך העתיק את מושבו לאנגליה, שבה הידרדר מעמדו עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ל"זר עוין". עכשיו לא יכול היה לעשות דבר נגד העובדה שפקידי משרד הפנים האנגלי המחליטים בגורלם של אותם זרים "מקדימים על פני בשלוות נפש כל חנווני זעיר או שחקן כדורגל", אף ש"הסופרים הנקראים ביותר בשפה הגרמנית הם תומס מאן ואנוכי" (עמ' 262).

גם המעבר לאמריקה ולבסוף לברזיל לא הועילו לצווייג לחוש ביטחון. לאחר שהמלחמה נהפכה בסוף 1941 למלחמת עולם חש שהמחנה העוין, הפשיסטי, השטני, סוגר עליו והוא החליט לעזוב אותו. גם מי שצפה בסרט "לפני עלות השחר" (בבימוי מריה שראדר, 2016) היה מודע לאקטואליות של הפרק האחרון בחיי צווייג, אותו חלק שבו מציאות הגלות והעקירה ותודעת כישלון הפציפיזם מולים את הגיבור הטרגי לסגת מהחיים.

האסופה אינה כוללת מכתבים אל תומס מאן. חליפת המכתבים בין השניים, שנמשכה מ־1911 ועד 1942 מצויה באסופה אחרת שיצאה לאור לפני שמונה שנים בפרנקפורט שעל המיין. אולם שמו של מאן וגורלם המשותף של שני הסופרים הגרמנים הללו בגלות מהרייך השלישי מותירים רישומם גם על קריאה באסופה שלפנינו. מאן היה פוליטי במקום שצווייג לא היה כזה, זאת זוכרים לו לטובה. העובדה שגם צווייג סבל מרגע עלות הנאצים לשלטון רק חיזקה אצל מאן, כפי שכתב לו, "את הגועל לנוכח סוג ההיסטוריה שנגזר עלינו להתנסות בה". אולם במכתב שכתב מאן לגרושתו של צווייג לאחר התאבדות בני הזוג צווייג ביקר את צעדו זה של אחיו לגלות משום שבכך הותיר את קוראיו הרבים שוקעים בייאוש חמור עוד יותר.

מפתיעה לכאורה היא ההשוואה שאפשר לעשות בהקשר זה בין יחסם של צווייג ומאן לציונות. שעה שעור ב־1937 חזר צווייג בעקשנות במכתב לסטרנט תאב דעת על גישתו הישנה, "לא הייתי רוצה שהיהדות האוניברסלית העל־לאומית תסתגר בין כותלי העברית והלאומיות", עשה מאן, הלא־יהודי, בימים ההם את הדרך מתמיכה בציונות רוחנית ותרבותית לציונות מדינית שתהפוך אותו על רקע השואה לתומך בהקמת מדינת יהודים. למען הגילוי אותן הנאות, את הסיפור הזה יספר לנו ההיסטוריון קאי סינה בספר על מאן והיהדות שיופיע בקרוב. מכל מקום, סביר להניח שלו חי צווייג את מלחמת העולם השנייה עד סופה עדיין לא היה משנה את עמדתו העקרונית.

למי שאופן השימוש במונח "יהודי" בישראל של היום מבעית אותו ו"ארון הספרים היהודי" מעסיק אותו מספקת הקריאה במכתבי צווייג תובנה מאלפת. כפי שכתב צווייג ב־1937 למי שיהיה רב בארה"ב, "איני חושב שעלינו לכונן ספרות 'יהודית' לאומית... הואיל ואנו יהודים, ואיננו מתכחשים לכך, אותה יצירה [שלנו] תישא מעצמה אופי יהודי" (עמ' 229). ולמי שמצוי בוויכוח הישראלי על "העגלה הריקה" וחרד מצמצום "הארון" המדובר והזהות היהודית יותר ויותר למדף הספרות הדתית והלאומנית יש בחלופה שמציע ארון הספרים בסגנונו של צווייג, מ"ירמיהו", דרך "ארסמוס מרוטרדם" ועד "המנורה הטמונה", כדי להיות מקור לגאווה יהודית־אוניברסלית.